

Nemzet, gyarmat, birodalom, avagy a magyar elit Balkán-percepcióinak metamorfózisa a dualizmus évtizedeiben

---

Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*, Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022, 452 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.8

Amikor fiatal diplomataként megkezdtem a munkámat a Balkánon, a háború poklából 1996–1997 környékén még épp csak kitántorgó Bosznia-Hercegovinában, sokszor éreztem magamat felkészületlennek azokra a helyzetekre, amelyekkel ott szembekerültem. Meglepetésként ért például, amikor az akkoriban vezető boszniai szerb nacionalista erőnek számító Szerb Demokrata Párt egyik helyi vezetője közel tízperces, indulatoktól távolról sem mentes kiselőadást tartott nekem Kállay Benjáminnak (1839–1903) a Monarchia által megszállt Bosznia-Hercegovinában a 19. században folytatott „szerbellenes politikájáról”. Beszélgetőpartnerem még száz évvel a „Kállay-korszak” után is botrányosnak és értelmetlennek tartotta, hogy a tartományt akkoriban kormányzó magyar politikus hamis „bosnyák identitást” akart rákényszeríteni a balkáni provincia szerb lakosaira. Az is megütközést keltett bennem, amikor a délszláv térségben egy-egy beszélgetés során vagy valamelyik történeti mű lapjain a „magyar birodalom” kifejezéssel találkoztam, mintegy az 1918 előtti történelmi Magyarország szinonimájaként. Nem nagyon tudtam, hogyan kellene reagálnom az egykor „birodalmi pozícióból” politizáló Magyarország máig ható felelősségének a felhántorgatására, amikor az a Magyarország, amelyet akkor képviseltem, éppen csak maga mögött hagyta a rendszerváltás utáni gazdasági visszaesés gyötrelmeit, és a legnagyobb ambíciója az volt, hogy tagságot nyerjen a NATO-ban.

A nagykövetségen dolgozó kollégáimmal együtt sokat olvastunk a témában, de valahogy soha nem voltunk igazán tájékozottak. Amikor már „képbe kerültünk”, az akkor is csak annyit jelentett, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak, Oroszországnak és a nagy európai országoknak a Balkánnal kapcsolatos múltját és érdekeit meg tudtuk érteni. Viszont még mindig gondunk volt azzal, hogy a Magyarország térségbeli múltját és jelenét összekötő vonalat világosan megrajzoljuk, illetve az ottani érdekeinket az általánosságokon túlmenően is definiáljuk. Most már tudom, hogy többek között nagyon hiányzott az, hogy egy

olyan könyv kerüljön a kezünkbe, mint ami Csaplár-Degovics Krisztián többéves kutatómunkájának eredményeként 2022-ben a magyar könyvpiacra került. Egy kötet, amely hitelesen képes bemutatni a dualista évtizedek magyar politikai vezetésének a Balkánnal kapcsolatos akkori dilemmáit, gondolatait, amikor még egy kedvező pozícióból, viszonylag széles mozgástérrel számolva lehetett külpolitikai, de főleg külgazdasági terveket szőni Budapesten. (1918 és 1990 között aztán a kisantant szorítása, a tengelyhatalmak dominanciája, illetve később a Vörös Hadsereg megszállása nyilvánvalóan szűkre szabta bármilyen, a Balkán irányába és általában a külpolitikában mutatkozó ambíciókat.)

Csaplár-Degovics Krisztián történész immár bő negyedszázados intenzív tudományos kutatómunkát tudhat maga mögött, amelynek a középpontjában végig a Balkán története állt. Albán és szerb nyelvtudása szerencsésen egészül ki a német és az angol nyelv magas fokú ismeretével, illetve az odaadó precizitással, és nem utolsósorban a levéltári kutatás terén szerzett lenyűgöző jártassággal. A könyv szempontjából kiemelkedő fontosságú volt, hogy a szerzője a bécsi levéltárakban is otthonosan mozog. Korábbi, az albán nemzetépítés folyamatáról szóló művei sokunknak szolgáltak már forrásként és referenciaként a tudományos munkáink, illetve a Balkán történetével kapcsolatos ismereteink bővítése során. Ez a könyve már a témaválasztásában is merész, de egyben rendkívül hiánypótló: a Monarchia 1867 és 1914 közötti, a gyarmatosítás akkori globális trendjével mindenképpen párhuzamba állítható balkáni törekvéseiben való magyar részvételt veszi górcső alá. A szerző az általa vizsgált források alapján úgy gondolja, hogy az osztrák–magyar törekvések a 19–20. század fordulóján nemcsak időben estek egybe, hanem a részét is alkották annak a gyarmatosítási folyamatnak, amelyet minden európai ország megkísérelt, ha lehetősége nyílt rá. Az persze más kérdés, hogy ez a törekvés mennyire tudott kiteljesedni, hiszen a balkáni expanziós politika az 1870-es években indult meg, az 1890-es években kezdett szélesebb formát ölteni, és tudjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-ban felbomlott. Ez a néhány évtized éppen csak a szándékok kikristályosodására és a megvalósításuk elindítására volt elég. A Ballhausplatznak a könyv által is tárgyalt, 1896-ra datálható albánpolitikája annyit elért, hogy 1912-ben a Monarchia bábáskodott a független Albánia létrejötténél, de arra már nem volt idő, hogy a birodalom – és annak részeként Magyarország – ennek a külpolitikai bravúrnak a gyümölcsét learassa. (A sors úgy akarta, hogy az a két világháború között Benito Mussolini Olaszországának az ölébe hulljon.)

A gyarmat, a gyarmatosítás és a birodalom mindegyike olyan fogalom, amelynek a pontos tartalma kibontásával a magyar történetírás nem foglalkozott eleget. A könyvnek rendkívüli értéket ad már az elméleti bevezetője is, amelyben sorra veszi a fenti fogalmak leírására alkotott definíciókat, és bepillantást enged az Európa által vezérelt, 1850–1950 között kicsúcsosodott globális gyarmatosítás jelenségét vizsgáló történészi kutatások aktualitásaiba.

A kiadvány nyilvánvalóan nem tudja megkerülni azt a kérdést, hogy vajon a nemzetállam és a birodalom mennyire összeegyeztethető fogalom. Márpedig ezt igencsak aktuális dilemmává teszi, hogy Yoram Hazony izraeli politológus a 2018-ban megjelent, magyarra is gyorsan lefordított sikerkönyvében a nacionalizmust és az imperializmust egymást kizáró fogalmaknak tekinti. Sőt, a nacionalizmuskonceptiója alapvetésévé teszi, hogy a nemzetállamok nem törekszenek a nyelvi-etnikai-kulturális határaikon túli terjeszkedésre. Nos, lehet, hogy a helyzet komplexebb annál, mint amit Hazony tézise sugallni kíván. A történelmi kutatások szerint ugyanis a nacionalizmus igenis átcsaphat imperializmusba. A 19. században egyes nemzetállamok a gyarmatosításon keresztül birodalmakká váltak. S most nem csak a Brit Birodalomra vagy a franciák által Afrikában és Délkelet-Ázsiában létesített gyarmatokra kell gondolni. Olyan kis országok is voltak köztük, mint Hollandia, Portugália és Belgium. Csaplár-Degovics Krisztián az osztrák, az orosz és a magyar példát számos korabeli politikusi nyilatkozaton keresztül elemezve arra jutott, hogy a nemzetépítés és a birodalmi ambíciók összeegyeztethetlenségének tézise egyre kevésbé védhető.

A könyv tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 utáni külpolitikájának egy új szemszögből történő áttekintése. Mint ismert, a kiegyezéshez vezető út két olyan osztrák háborús vereségen (1859: Solferino, 1866: Königsgrätz) keresztül vezetett, amelyek következtében Bécs nyugati irányú terjeszkedési lehetősége végleg lezárult. A birodalom újragondolásának folyamatában a Budapesttel való kiegyezés, azaz a belső stabilitás helyreállítása csak az első lépés volt. A másodikat a délkeleti irányú expanzió lehetőségeinek a feltérképezése, majd a harmadik fázist azoknak a kiaknázása jelentette – a diplomácia, a hadsereg, végül a közigazgatás eszközeivel.

Ennek a délkeleti irányú expanzióknak a célkeresztjében a könyv által tárgyalt fél évszázadban Bosznia-Hercegovina, Albánia, illetve Szerbia állt, bár ez utóbbi igazából csak a világháború éveiben. S itt jelentkezik egy újabb, a szerző által javasolt fontos paradigmaváltás. Az a régi történettudományi mítosz ugyanis, hogy Ausztria–Magyarország egy imperializmus és kolonializmus nélküli birodalom volt, egyre kevésbé állja meg a helyét. Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállása egy, a birodalom részéről természetesen soha nem vitatott tény volt. Ám mivel az első világháború után a birodalom Bosznia-Hercegovinát is elvesztette, sőt a Monarchia is szétesett, sem az osztrák, sem a magyar történelmi kutatások során nem fordítottak túlzottan sok energiát arra, hogy kielemezzék az 1878-as megszállás, illetve az 1908-as annexió hátterét, politikai megfontolásait és az azokból szőtt balkáni stratégiát. A megszállás kapcsán általában leragadtak annál a magyarázatnál, hogy arra Dalmácia, a hosszan elnyúló, stratégiai jelentőségű tengerpart biztonságának szavatolása érdekében volt szükség. Bécs és Pest balkáni külpolitikája azonban abban az időszakban nem defenzív, hanem dinamikusan expanzív volt, amely a Kelet-Adrián való

dominancia megteremtését és egy Boszniából Szaloniki kikötőjéig vezető vasútvonal megépítését is célként tűzte ki.

A könyv bepillantást enged azokba a levéltári forrásokba, amelyek segítségével fellebben a fátyol a Monarchia politikai döntéshozóinak Bosznia-Hercegovina jövőjéről szőtt elképzeléseiről. A szerző bemutatja a magyar politikai elitnek a balkáni országról a törvényhozásban és a sajtóban, a teljes nyilvánosság előtt folytatott diskurzusát. Sokak számára kimondottan meglepetés lehet, hogy a 19–20. század fordulójának évtizedeiben a magyar országgyűlés és a magyar nyelvű sajtó mennyit és milyen behatóan foglalkozott Bosznia-Hercegovinával. Sőt, azt is megtudhatjuk, hogy még egy feledésbe merült Jókai-regény is született annak a Monarchián belüli jelenéről és jövőjéről. A 20. század elején Boszniát és általában a Balkánt a magyar gazdasági szereplők is felfedezték maguknak: komoly üzleti lehetőségeket láttak benne, és ez már nyilvánvalóan befolyással volt a politikai döntésekre is Budapesten. Különösen érdekesnek találtam a kötetben azokat a részeket, amelyek a magyar pénzügyi szférának az arra irányuló leleményességét és kezdeményezőkézségét mutatják be, hogy kiharítsa a maga szeletét a bosznia-hercegovinai „tortából”. Aztán szinte mosolyra fakasztó, hogy ennek mennyire megjósolható következménye lett a birodalom osztrák és magyar fele között kirobbant politikai konfliktus. A Monarchia szebbik arcát mutatja viszont, hogy a végeredmény egy konstruktív kiegyezés és összefogás lett, így 1909-től az osztrák és a magyar üzleti szféra már összehangolta a Balkánnal kapcsolatos elképzeléseit.

A könyv olvasása során többször is szembeötlöttek a jelenkori történésekkel való párhuzamok. 1878 és 1908 között Bosznia-Hercegovina a berlini kongresszuson kapott nemzetközi mandátum alapján egy birodalom igazgatása alatt állt. Az 1995-ben aláírt daytoni békeszerződés is létrehozott egyfajta nemzetközi igazgatást. A Főmegbízotti Hivatal (*Office of the High Representative, OHR*) egy funkcionális igazgatási feladatot kapott: a békefolyamat polgári elemeinek a végrehajtása feletti felügyeletet. A boszniai realitások, a háború után uralkodó belpolitikai-közigazgatási inercia következtében viszont 1998 és 2005 között az OHR egy központi jelentőségű törvényalkotási intézménnyé vált, amely államalkotó feladatokat is ellátott, mivel szinte az összes jelenlegi állami szintű intézményt nemzetközi asszisztenciával állították fel a háború által szétzilált országban. Az OHR munkájához Magyarország is jelentősen hozzájárult: 2000 óta már hat nagyköveti rangú magyar diplomata kapott vezető beosztást a szervezetben.

Amikor arról olvastam, hogy Kállay Béni megpróbálta a magyar befektetőket Boszniába csábítani, azonnal eszembe jutott az osztrák Wolfgang Petritsch, aki 1999–2002 között látta el a főmegbízott feladatait, és üzletembereket hívott a hazájából Sarajevóba, hogy ottani beruházásokra beszélje rá őket. Ahogy a 19–20., úgy a 20–21. század fordulóján is a Lajtán túliak voltak a gyorsabbak a

helyzetfelismerésben és a tőke mozgósításában. Így a boszniai bankszektor egy része osztrák tulajdonosok kezébe került, és a Száva és a Drina közé ékelődött országnak Ausztria az öt legnagyobb kereskedelmi partnere közé tartozik. Miként a dualizmus idején, úgy a 21. században is némi késéssel ugyan, de megjelentek Bosznia-Hercegovinában a magyar üzleti szféra képviselői is, és kiharcolták maguknak a „részesedést”.

Hogy a magyar értelmiség a 21. században is a hazai politikai és gazdasági döntéshozók rendelkezésére bocsátott-e annyi információt és elemzést, mint a dualizmus idején? Nos, ezzel kapcsolatban, sajnos, vannak kételyeim. A 2000-es évek magyar könyvkiadása annyit tudott tenni, hogy ismét megjelentette Asbóth Jánosnak a Bosznia-Hercegovinát feldolgozó zseniális művét, amelyet – mint azt Csaplár-Degovics Krisztiántól megtudhatjuk – Kállay Béni pénzügyminiszter rendelt meg Asbóthtól a 19. század végén. Az elmúlt 20 évben a fiatal magyar kutatók közül többen is vették az erőt és a fáradságot ugyan, hogy feldolgozzanak Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos egyes témákat, azonban az országnak a magyar szempontokat is figyelembe vevő, átfogó gazdasági-politikai átvilágítására nem került sor. Csaplár-Degovicsnak a Monarchia balkáni expanzióját feldolgozó könyve azért is üdítő jelenség, mert legalább a közös történelmünk egy kulcsfontosságú szakaszát részletesen ismerteti.

A könyv által életre keltett külpolitikai panoptikum figurái között megjelenik a halálra ítélt huszártisztból a nagyhatalmak 1878-as berlini kongresszusának az ikonikus figurájává avanszált gróf Andrássy Gyula külügyminiszter, a közös pénzügyminisztereként Bosznia-Hercegovinát kormányzó Kállay Benjámin, illetve a nyughatatlan vérű tudós, báró Nopcsa Ferenc. A kötet már azzal is némi történelmi igazságtételt hordoz, hogy Kállay és Nopcsa életútjáról és munkásságáról részletesen értekezik. Bosznia-Hercegovinában a mai napig nincs olyan, középiskolát végzett ember, aki ne ismerné Kállay Benjámin nevét – bár nem szakmai berkekben kétségtelenül sokan osztráknak vagy esetleg bosnyák származásúnak tartják a komoly birodalmi karriert befutott magyar nemest és értelmiségit. Az erdélyi származású Nopcsa Észak-Albániáról írt könyveinek albán fordítását néhány évvel ezelőtt szinte minden pristina utcai könyvtárban megtaláltam, Magyarországon azonban nemcsak a könyveihez nehéz hozzájutni, hanem az ismertsége is korlátozott. Annak ellenére, hogy egy, mind az albanológia, mind a paleontológia területén nemzetközileg elismert tudósról van szó.

Thallóczy Lajos, aki szintén Kállay alatt kezdte a tevékenységét, már többször felbukkant Csaplár-Degovics korábbi publikációiban. Ebben a kötetében azonban hangsúly kerül ennek a hivatalnok-történésznek az első világháború alatt megszállt Szerbia kormányzójaként játszott szerepére is, amelynek a kiteljesedését csak a korai, váratlan halála akadályozta meg. A kulcsszereplők közül nem szeretnék megfedkezni a felvidéki származású Burián István grófról sem,

aki először közös pénzügyminiszterként segítette a magyar gazdasági pozíciószerezést Boszniában, majd birodalmi külügyminiszterként játszott szerepet a Balkán-politika alakításában. Végül, de nem utolsósorban megismerkedhetünk a Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ, valamint a Turáni Társaság magyar gazdasági expanziót támogató szerepével is.

A könyv segít tudatosítani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nevű birodalomnak mi, magyarok is meghatározó szereplői voltunk, és az ezzel járó lehetőségeket évtizedről évtizedre egyre tudatosabban próbáltuk meg kihasználni a saját, gyakran újragondolt és átdefiniált érdekeinknek az érvényesítésére. A szerző arra is rámutat, hogy a magyar gazdaság felzárkózásával mind határozottabb formában megjelent az a politikai igény, hogy Bosznia-Hercegovina gazdasági kizsákmányolásából Magyarország is vegye ki a részét, a terepet ne engedje át teljesen az osztrákoknak. A magyar nemzetállam a századfordulót követően megindult a birodalommal való válás útján, amire nyilvánvaló bizonyítékként szolgál, hogy a budapesti vezetők Bosznia-Hercegovinát Magyarországhoz kívánták csatolni, illetve Szerbia 1915-ös megszállását követően újabb, a nem magyarlakta területekre vonatkozó annexiós igény fogalmazódott meg. Ezek a történelmi tények valószínűleg azért halványultak el az emlékezetünkben, mert az expanziós álmoknak a világháborús vereség és a trianoni katasztrófa véget vetett, és a következő évtizedekben inkább elszenvedői, mint alakítói voltunk a történelemnek.

Csaplár-Degovics Krisztián könyvét egyértelműen kötelező olvasmánynak ajánlom a Balkánnal foglalkozó magyar szakemberek számára. S nemcsak a történészeknek, hanem a jelenkori régiót politikai vagy gazdasági szempontból vizsgáló elemzőknek, politikusoknak, illetve üzletembereknek is. A szerző által feldolgozott téma és néhány, általa tett megállapítás többek számára minden bizonnyal zavarba ejtő lesz. A téziseivel akár vitatkozni is lehet, de ennek az előfeltétele nyilvánvalóan a kötet elolvasása, illetve az ellenérvek kifejtésének a legalább megközelítőleg olyan kiterjedt kutatómunkára alapozása, mint amelyet a szerző részéről láthatunk. Gyakorló diplomataként úgy vélem, hogy a nemzeti érdekeink megfogalmazásához és azok magabiztos képviseléséhez nagyon fontos az alapos önismeret. Ez a könyv történelmünknek egy fontos szakaszát világítja meg, s így segít szembenéznünk azzal, hogy milyenek voltunk mi, magyarok, amikor nagyhatalmi pozícióból politizálhattunk, de egyben önbizalmat is adhat számunkra annak a tudata, hogy milyen nagyformátumú szakembereket, diplomatakat és politikusokat tudtunk kiállítani a 19–20. század fordulóján.

A napokban a kezembe került egy, a boszniai szerb középiskolákban jelenleg használatban lévő történelemkönyv. Az osztrák–magyar megszállás időszakához lapozva azt állapítottam meg, hogy Kállay Benjámint a mai napig nem tartozik a népszerű figurák közé a szerbek körében, viszont a tankönyvíró elismerően szögezi le, hogy a magyar nemesember a Bosznia-Hercegovinában uralkodó

állapotok kiváló ismerője volt. Csaplár-Degovics könyvéből pedig emlékeztem arra a részre, amelyben azt hangsúlyozta, hogy Kállay az országgal kapcsolatos ismeretei jelentős részét már az 1882-es pénzügyminiszteri kinevezése előtti felkészülése során megszerezte. Szeretném hinni, hogy vannak olyan szakembereink, akikben megvan a néhai Kállay, Nopcsa vagy Thallóczy érdeklődése és ambíciója, és ők késztetést fognak érezni arra, hogy tüzetesen áttanulmányozzák Csaplár-Degovics művét, illetve a hozzá hasonló színvonalon publikáló más magyar Balkán-szakértőink könyveit.

Márkus László